

4. *Грیشнова О. А.* Освіта як чинник людського розвитку і економічного зростання України // Демографія та соціальна економіка. — 2004. — № 1—2. — С. 93—101.

5. *Клімова Г. П.* Освіта і цивілізація. — Харків: Право, 1996. — 128 с.

6. *Стеценко С. Г., Швець В. Г.* Статистика населення. — К.: Вища школа, 1993. — 463 с.

7. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.

8. Трудовая активность женщин. — К.: Наукова думка, 1984. — 234 с.

9. *Яковець Ю. В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы. — М.: Наука, 1999. — 448 с.

10. *Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis.* — Chicago: Univ. of Chic. press, 1983. — 268 p.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2007

УДК 331.102.344: 351.862.4 (477)

Г. В. Смалійчук, аспірантка,
КНЕУ імені Вадима Гетьмана

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. Стаття містить опис основних негативних тенденцій у сфері науки, які є причиною еміграції наукових кадрів з України. Досліджено питання впливу інтелектуальної еміграції на національну безпеку країни, а також запропоновано заходи, спрямовані на зменшення відтоку науковців та вирішення існуючих проблем у сфері науки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Інтелектуальна еміграція, відтік мізків, притік мізків, національна безпека, науковий потенціал.

Сучасний світ — це світ жорстокої конкурентної боротьби за оволодіння умовами, які б сприяли розвитку суспільства, здатного створювати та ефективно використовувати нові знання як основу інноваційного розвитку та засіб досягнення лідируючих позицій у світових масштабах. Безпосередній вплив на вище зазначені процеси здійснює інтелектуальна еміграція. Адже зростаюче значення науки у соціально-економічному розвитку пере-

творило інтелектуальну працю в надзвичайно важливий ресурс і фактор стабільного розвитку та безпеки держави.

Із здобуттям Україною статусу незалежної держави виникло питання збереження національної безпеки держави. Це було пов'язано з погіршенням соціально-економічного становища України, послабленням її економічних позицій у світі, відкриттям кордонів і зумовило еміграцію висококваліфікованої робочої сили. Результатом стало залучення України до процесу глобальних інтелектуальних потоків, дія яких розглядається в контексті проблем національної безпеки.

Процеси еміграції, зокрема інтелектуальної, є поширеним об'єктом дослідження серед і вітчизняних, і зарубіжних вчених. Надзвичайно широко розкривається питання причин інтелектуальної еміграції у працях таких авторів, як Г. В. Монастирська [4], С. Вовканич та Х. Копистянська [2]. Вони вважають, що основними негативними тенденціями, які впливають на відплив науковців за кордон є неможливість повноцінно здійснювати наукову діяльність через матеріальну незабезпеченість, падіння престижу наукової праці та відсутність припливу молодих спеціалістів.

Такі науковці, як В. Г. Федоренко, О. Ф. Уткін, розкривають важливість збереження наукового потенціалу нації, визначають причини, які дестабілізують розвиток української науки, а саме: нестабільність роботи наукових установ, низький обсяг асигнувань наукової діяльності [5].

Дослідженням проблемних питань інтелектуальної еміграції та її впливу на національну безпеку країни займаються російські вчені Г. Вітковська та С. Панарін [3]. Аналогічні питання вітчизняними науковцями розкриваються не досить широко, в більшості випадків такі дослідження носять не науковий характер, а існують у вигляді аналітично-інформаційних доповідей окремих науковців, матеріалів круглих столів та конференцій на відповідну тему, звернень до вищих органів державної влади. Останні нерідко або не враховуються, або ж відверто нехтуються державною політикою.

Актуальність проблеми обумовлює необхідність наукового обґрунтування впливу інтелектуальної еміграції на національну безпеку України, що і є метою даної статті.

Основним завданням є дослідження причин еміграції наукових кадрів та взаємозв'язку цього процесу із станом національної безпеки України, а також визначення основних заходів для поступової зупинки подальшого занепаду наукової сфери нашої держави.

Інтелектуальна еміграція — це процес виїзду за кордон наукових та викладацьких кадрів високої кваліфікації, зайнятих науковими дослідженнями та розробками, а також потенційних висококваліфікованих кадрів (студентів, аспірантів, стажерів).

Стосовно визначення ролі інтелектуальної міграції у світових та національних масштабах існує дві концепції: концепція обміну знаннями та досвідом і концепція «відтоку мізків» [3, с. 250].

Відповідно до першої концепції і «притік мізків», і їх відтік характерні для всіх країн і передбачають лише двосторонній обмін інформацією про стан ринку праці, товарного ринку, умови життя у країні-експортері та країні-імпортері трудових ресурсів. З іншого боку, концепція «відтоку мізків» розглядає інтелектуальну еміграцію як чисту втрату для сукупної робочої сили країни-експортера.

На нашу думку, саме концепція «відтоку мізків» найбільш реалістично відображає сучасний перебіг світових міграційних процесів та характеризує ситуацію в Україні.

Україна приймає активну участь у глобальних процесах інтелектуальної міграції. Але на жаль, на даному етапі ця участь носить більшою мірою збитковий для нашої країни характер. Адже відтік висококваліфікованих кадрів знижує здатність країни до соціально-економічного розвитку, що, в свою чергу, призводить до зниження рівня життя населення.

Процесу міграції взагалі і інтелектуальній міграції зокрема притаманні дії рушійних сил, які поділяються на «притягуючі» та «відштовхуючі» фактори [3, с. 242—250].

«Притягуючі» фактори сумують усі можливості, які відкриваються в результаті міграції, «відштовхуючі» — це сукупність труднощів, що очікують мігранта.

Для українських науковців, як учасників процесу інтелектуальної еміграції, такий факторний розподіл рушійних сил має досить спрощений вигляд, оскільки під час прийняття рішення щодо еміграції беруться до уваги «притягуючі» фактори, серед яких найбільш вагомим для працівника є суттєво вища ціна висококваліфікованої робочої сили у приймаючій країні в порівнянні з Україною. Крім того, цей фактор є настільки сильним мотиватором для українських науковців-емігрантів, що працівники приймають і всі «відштовхуючі» фактори: труднощі адаптації у чужій країні, розлуку з близькими т. ін.

За даними уповноваженої Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової, до 30 % українських вчених працює в інтересах науки і економіки зарубіжних країн. На її думку, Україна

перетворилася на постачальницю дешевої кваліфікованої робочої сили для зарубіжжя [6]. В цьому випадку України втрачає науковців як таких, а також несе збитки у вигляді витрат на підготовку науковців, адже фактично готує їх для інших країн.

Основними причинами від'їзду за кордон наших співвітчизників є [4, с. 8—19]: низький рівень життя, що примушує шукати більш високої оплати своєї праці, зниження престижу наукової роботи та недооцінка суспільством значення інтелектуальної праці, а також відсутність у людини можливості реалізації себе як вченого (розпад наукових колективів, обмеженість доступу молодих вчених до великих наукових центрів).

Всі ці негативні тенденції у сфері науки зумовлені недостатнім обсягом державного фінансування.

Адже відомо, що якщо держава витрачає на ці потреби менше 0,4 відсотка ВВП, то наука відіграє соціокультурну функцію, якщо менше 0,9 відсотка — то пізнавальну, більше 0,9 відсотка ВВП — економічну.

Таблиця 1

**СПІВВІДНОШЕННЯ ФАКТИЧНОГО ТА НЕОБХІДНОГО ОБСЯГІВ
ФІНАНСУВАННЯ НАУКОВИХ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ РОБІТ
ЗА РАХУНОК ДЕРЖБЮДЖЕТУ у 2004—2006 роках**

1	2	3	4	5	6	7
Роки	Фактичний обсяг фінансування, млн грн	ВВП, млн грн	Питома вага фактичного обсягу фінансування у ВВП, %	Необхідний обсяг згідно ЗУ «Про наукову та науково-технічну діяльність», млн грн (гр. 3 · 1,7 %)	Відхилення фактичного обсягу від необхідного, млн грн (гр.2-гр.5)	Відхилення фактичного обсягу від необхідного, %
2004	3538,4	345113	1,02	5866,921	-3474,1333	-0,68
2005	4386,3	441452	0,99	7504,684	-3118,384	-0,71
2006	2017,4	537667	0,38	9140,339	-7122,939	-1,32

Фактично фінансування наукової сфери за рахунок держбюджету протягом 2004—2006 років не відповідало навіть явно недостатньому обсягу щорічних видатків на науку у розмірі 1,7 % ВВП (відповідно до ЗУ «Про наукову і науково-технічну діяльність») [1].

Тобто, всі ці роки наука виконувала лише соціокультурну функцію, але ніяк не економічну, оскільки питома вага державного фінансування науки не перевищував навіть 0,5 % (табл. 1).

Відповідно до даних аналізу, приведеного в табл. 1, відхилення фактичного обсягу фінансування науки за рахунок держбюджету від необхідного з кожним роком збільшується і у 2006 році у порівнянні з 2004 зросло майже в два рази ($-0,68\%$ і $-1,32\%$ відповідно).

Поєднання цих негативних явищ на рівні країни з такими загальносвітовими процесами, як відкритість кордонів, існування міжнародних програм обміну для науковців і провокують «відтік мізків» з України.

Саме тому, з огляду на тривалість (еміграція науковців відбувається на протязі усіх років незалежності України) та масштабність еміграції, виникає потреба дослідження впливу даного процесу на стан національної безпеки.

Загрози національній безпеці України внаслідок виїзду науковців ми розглянемо у таких аспектах:

- відставання України у технологічному розвитку;
- загроза цілісному відтворенню наукової еліти.

Відтік наукових кадрів та зменшення фінансування наукової сфери спричиняє зниження винахідницької активності, а це, звичайно, негативно впливає на рівень технологічного розвитку і призводить до недостатнього впровадження передових технологій, що й створює критичну ситуацію у сфері науково-технологічного розвитку.

На цьому етапі негативний вплив відтоку мізків не закінчується, а перетікає на локальний рівень — рівень окремих виробництв, підприємств. Через недостатність впровадження інновацій у виробництво можливе зниження якості продукції (а отже і її конкурентоспроможності на зовнішньому ринку), зменшення продуктивності виробництва, виникнення загрози безпеки власне процесу виробництва через технологічну відсталість та недосконалість. Останнє може привести до екологічної небезпеки.

Зазначені загрози можуть кумулятивно накопичуватись та створити ефект загальної технологічної деградації, що дасть про себе знати у майбутньому на рівні регіонів та в масштабах усієї країни [5, с. 3]. В Україні вище описаний процес занепаду вже почався, про що свідчить динаміка рейтингу конкурентоспроможності України (табл. 2).

Відплив наукових кадрів спричиняє зниження зазначеного показника. Як видно з табл. 2, рейтинг конкурентоспроможності

України протягом 2000—2005 років знижувався: у 2000 році на-ша країна займала 56 місце серед 56 країн, а у 2005 — лише 84 місце серед 117 країн [6].

Таблиця 2

ДИНАМІКА ГЛОБАЛЬНОГО РЕЙТИНГУ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ
УКРАЇНИ у 2000—2005 рр.

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Фінляндія	5	1	1	1	1	1
США	1	2	2	2	2	2
Швеція	12	9	3	3	3	
Литва	—	43	39	40	36	43
Угорщина	32	26	29	33	39	39
Чехія	34	35	36	40	40	38
Словаччина	36	39	46	43	43	41
Польща	34	41	50	45	60	51
Румунія	—	56	67	75	63	67
Росія	52	58	58	70	70	75
Україна	56	60	69	84	86	84
Грузія	—	—	—	—	94	86
Загальна кількість країн	58	75	95	101	104	117

Наступним досить загрозливим явищем є негативний вплив на демографічну складову відтворення наукової еліти [3, с. 252]. Адже у потоці інтелектуальних мігрантів велику частку становлять особи у віці, найбільш сприятливому для народження дітей та створення сім'ї. А їх виїзд за кордон спричиняє зниження народжуваності, що помітно відображається на відтворенні соціально-професійних груп висококваліфікованих науковців, до яких належать емігранти.

Крім того, низький рівень заробітної плати науковців, неможливість вирішити житлову проблему, а також відсутність сучасних приладів та обладнання в наукових установах України роб-

лять сферу науки непривабливою для молоді, спонукають молодих перспективних учених залишати сферу науки, зокрема виїздити на роботу за кордон. Все це призвело до суттєвого старіння наукових кадрів України, реальної загрози втрати наступних поколінь українських учених.

Звичайно інтелектуальна еміграція має і певні позитиви. Адже результатом еміграції науковців є утворення національних діаспор за кордоном. Вони ж, в свою чергу, стають певною опорою для країни-донора. Наприклад, сприяють прийому співвітчизників на роботу за контрактом в західні університети та наукові лабораторії. Контрактні працівники повертаються додому з новими навичками, досвідом, підвищеною кваліфікацією, знанням іноземних мов. І навіть працівники, що залишаються за кордоном на постійне проживання діляться з колегами на Батьківщині досвідом наукової та практичної діяльності, міжнародними зв'язками, інформацією, надають консультативні послуги.

Але позитивні наслідки, на думку Г. Вітковської та С. Панаріна, починають проявлятися лише через 10—15 років, а за цей строк національна безпека може бути ослаблена настільки, що плюси не зможуть компенсувати всі ті негативні зміни, викликані інтелектуальною еміграцією [3, с. 271].

Вище описані негативні тенденції, пов'язані з інтелектуальною еміграцією, викликають необхідність негайного втручання з боку держави.

Розглядаючи пропозиції щодо державного регулювання міграції, можна виходити з трьох концепцій державної політики у сфері регулювання інтелектуальної еміграції [3, с. 231—234]. Перша — концепція активного регулювання, яка передбачає використання правових механізмів втручання у процеси еміграції, поєднання внутрішньодержавних та міжнародних правових актів, які б стимулювали повернення мігрантів.

Основним положенням наступної концепції — концепції невтручання — є твердження про право особи на вільне пересування, а тому неприпустимість державного регулювання міграції висококваліфікованої робочої сили за сучасних процесів інтеграції та глобалізації.

Прихильники останньої — концепції орієнтування на перспективу — вважають, що проблеми регулювання інтелектуальної міграції можуть бути вирішені лише в перспективі на наднаціональному рівні шляхом розробки міжнародних норм, які б враховували інтереси держави як постачальника мігрантів та не порушували права окремого мігранта.

Кожна держава обирає певну концепцію відповідно до мети, якої вона прагне досягти та враховуючи власну ситуацію у сфері міграції. Що ж стосується України, то, беручи до уваги значну чисельність українських науковців, які працюють за кордоном, найбільш доцільно та ефективно на даному етапі було б використати положення концепції активного регулювання інтелектуальної еміграції у поєднанні з заходами внутрішньої державної політики.

З огляду на всі описані вище загрози внаслідок інтелектуальної еміграції держава як головний суб'єкт, відповідальний за збереження національної безпеки, повинна відповідним чином зреагувати та вжити заходів щодо поступового переведення еміграції науковців у більш безпечне русло.

Внутрішня державна політика, спрямована на зменшення відтоку науковців, повинна містити заходи, які б сприяли вирішенню існуючих проблем у сфері науки.

Першочерговими завданнями, які б позитивно вплинули на ситуацію, пов'язану із виїздом науковців є:

- збільшення обсягів фінансування науки (науково-дослідних робіт);

- підвищення заробітної плати науковців;

- сприяння залученню молоді в науку.

Отже, першочерговим необхідним кроком з боку держави, на нашу думку, є забезпечення фінансування науки у обсязі, що передбачений законодавством країни.

Наступним заходом має стати сприяння залучення молодих спеціалістів та утримання вже наявних кадрів у сфері науки та запобігання їх еміграції. З цією метою необхідно використовувати такі активні заходи щодо залучення молодих учених до наукової роботи:

- сприяння молодим науковцям в отриманні пільгових кредитів на купівлю житла;

- забезпечення молодих науковців, що успішно закінчили аспірантуру, проживанням в гуртожитках готельного типу з належними побутовими умовами;

- стажування молодих науковців у віці до 35 років у кращих українських та міжнародних наукових центрах із виплатою спеціальної стипендії чи гранту.

Попередити загрози, які виникають унаслідок інтелектуальної еміграції, стимулювати розвиток науково-технічного потенціалу дозволить також активна участь України у міжнародному науково-технічному співробітництві.

Наприклад, надзвичайно важливим інструментом регулювання інтелектуальної еміграції є співробітництво з науково-дослідними фондами розвинутих країн (фонди Сороса, Карнегі, Ейзенхауера, Британської Ради) та країн СНД, розвиток двосторонніх науково-технічних зв'язків в області вищої та післявузівської освіти.

Такі заходи допоможуть посилити контроль за процесом інтелектуальної еміграції і навіть сприяти розвитку вітчизняних наукових установ. Адже вище зазначені фонди надають реальну фінансову допомогу, яка може бути спрямована на проведення різних наукових досліджень, оновлення матеріально-технічної бази наукових установ та інші цілі.

Приведені дані свідчать про те, що українська наука потребує термінового державного втручання з метою збереження та подальшого відновлення науково-технічного потенціалу України. За сучасних умов основним ресурсом розвитку країни стає інтелектуальний потенціал нації. Тому спираючись на науку, новітні технології та інновації Україна здатна повернути втрачені позиції у науці, створити умови для інтеграції країни у міжнародний науковий простір, забезпечити збереження національної безпеки та сталий соціально-економічний розвиток.

Зазначені пропозиції у поєднанні із зваженою та науково-обґрунтованою державною міграційною політикою будуть сприяти зміцненню національної безпеки України.

Література

1. Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність» — www.rada.gov.ua

2. *Вовканич С, Копистянська Х, Ноджакх Л.* Розвиток інтелектуального потенціалу // Регіональна економіка. — 2004. — № 2. — С. 25—35.

3. Миграция и безопасность в России // под ред. Г. Витковской и С. Панарина. — М.: Интердиалект+, 2000. — 341 с.

4. *Монастирська Г. В.* Мотивація наукової діяльності в умовах економічних перетворень // Проблеми науки. — 2006. — № 3. — С. 17—22.

5. *Федоренко В. Г., Федоренко С. В., Іткін О. Ф.* Наукова та інноваційно-інвестиційна діяльність в Україні // Економіка та держава. — 2004. — № 12. — С. 2—5.

6. www.niisp.gov.ua- Національний інститут проблем міжнародної безпеки -/vydannya/panorama

Стаття надійшла до редакції 25.04.2007